

Αναλυτικά Προγράμματα και κοινωνική αποτελεσματικότητα: Κριτική προσέγγιση του νέου Προγράμματος Σπουδών (2023) Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ & ΣΤ΄ Δημοτικού

Μαρίνα Σούνογλου

Επίκουρη καθηγήτρια
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας
msounogl@gmail.com

Εισαγωγή

Οι κοινωνικές σπουδές ως περιεχόμενο και διαδικασία είναι ένα σημαντικό και ζωτικό μέρος των προγραμμάτων σπουδών. Οι κοινωνικές σπουδές ως γνωστικό αντικείμενο είναι αναγκαίο να βρίσκονται στο επίκεντρο των προγραμμάτων σπουδών και να αναδεικνύουν τον ρόλο των μαθητών ώστε να προσεγγίζουν τον κόσμο τους στοχαστικά (Mindes 2005).

Η τάση στα σύγχρονα προγράμματα σπουδών είναι η ενδυνάμωση των κοινωνικών δεξιοτήτων στο πολιτισμικό πλαίσιο, λαμβάνοντας υπόψη το πολιτισμικό υπόβαθρο του κάθε παιδιού. Ταυτόχρονα, τα προγράμματα σπουδών στις χώρες μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) εναρμονίζονται με βάση τις οδηγίες και τις κατευθύνσεις των Ανακοινώσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και των τυποποιημένων τεστ του ΟΟΣΑ (PISA 2018), ώστε να διασφαλιστεί ότι το εκπαιδευτικό σύστημα είναι καλά ευθυγραμμισμένο με την παγκόσμια οικονομία (McLaren 2005, 75).

Σύμφωνα λοιπόν με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τις Ανακοινώσεις:¹ «Οι προσπάθειες πρέπει να επικεντρωθούν στην ανάπτυξη εγκάρσιων δεξιοτήτων. Οι

¹ Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2011): «Μεταφορά δεξιοτήτων σε όλους τους οικονομικούς τομείς: ρόλος και σημασία για την απασχόληση σε ευρωπαϊκό επίπεδο»,

σύγχρονες οικονομίες που βασίζονται στη γνώση απαιτούν από τα άτομα να διαθέτουν υψηλότερες και σχετικότερες δεξιότητες. Οι εγκάρσιες δεξιότητες, όπως οι ικανότητες σκέψης με κριτικό πνεύμα, ανάληψης πρωτοβουλιών, επίλυσης προβλημάτων και ομαδικής εργασίας θα προετοιμάσουν τους πολίτες για τις σταδιοδρομίες που είναι ποικίλες και απρόβλεπτες» (2011). Μέσω της εκπαίδευσης θα πρέπει να καλλιεργηθούν οι κατάλληλες δεξιότητες, ώστε οι μαθητές/ήτριες να προετοιμαστούν κατάλληλα ως μελλοντικοί/ές πολίτες για την καλύτερη δυνατή απορρόφησή τους στο εργασιακό περιβάλλον, στην ενίσχυση του ανθρώπινου κεφαλαίου και την εναρμόνισή τους στο εκάστοτε μεταβαλλόμενο περιβάλλον.

Όπως χαρακτηριστικά τονίζεται: «Η ευρεία αποστολή της εκπαίδευσης και της κατάρτισης περιλαμβάνει στόχους όπως η ενεργός συμμετοχή του πολίτη, η προσωπική εξέλιξη και η ευημερία. Παρόλο που οι στόχοι αυτοί συμβαδίζουν με την ανάγκη αναβάθμισης των δεξιοτήτων για την απασχολησιμότητα» (2012β).

«Η τυπική εκπαίδευση πρέπει να εφοδιάζει τους πάντες με ένα ευρύ φάσμα δεξιοτήτων που ανοίγουν τον δρόμο για την προσωπική ολοκλήρωση και ανάπτυξη, την κοινωνική ένταξη, την ιδιότητα του ενεργού πολίτη και την απασχόληση. Ενώ ορισμένες από τις εν λόγω ικανότητες έχουν ήδη εδραιωμένη θέση στα εκπαιδευτικά

<https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/21d614b0-5da2-41e9-b71d-1cb470fa9789>

(ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2012α): «Ανασχεδιασμός της εκπαίδευσης: επενδύοντας στις δεξιότητες για καλύτερα κοινωνικοοικονομικά αποτελέσματα», <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex:52012DC0669> (ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2012β): «2012 Κοινή Έκθεση Συμβουλίου και Επιτροπής σχετικά με την εφαρμογή του στρατηγικού πλαισίου για την ευρωπαϊκή συνεργασία στην εκπαίδευση και την κατάρτιση (EC 2020) «Εκπαίδευση και κατάρτιση για μια έξυπνη, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς Ευρώπη», Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ένωσης (2012/C 70/05)», <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52012XG0308%2801%29>

(ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2012γ): «Ανεργία των νέων: μελέτες δείχνουν ότι η μαθητεία και η πρακτική άσκηση είναι χρήσιμες, αλλά πρέπει να βελτιωθούν, Βρυξέλλες: Δελτίο Τύπου»,

<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=SWD:2012:0406:FIN:EN:PDF> (ημ. πρόσβασης

10.03.2024).

Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2014): «Η Ευρωπαϊκή Ένωση με απλά λόγια: Εκπαίδευση, κατάρτιση, νεολαία και αθλητισμός, Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης», <https://eur-lex.europa.eu/summary/chapter/15.html> (ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2016): «Νέα ατζέντα δεξιοτήτων για την Ευρώπη: Συνεργασία για την ενίσχυση του ανθρώπινου κεφαλαίου, της απασχολησιμότητας και της ανταγωνιστικότητας»,

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016DC0381&from=EN>

(ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2020): «Σχέδιο δράσης για την ψηφιακή εκπαίδευση 2021-2027. Επαναπροσδιορισμός της εκπαίδευσης και της κατάρτισης για την ψηφιακή εποχή»,

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0624&from=EN>

(ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

συστήματα, αυτό δεν συμβαίνει στην περίπτωση βασικών ικανοτήτων, όπως η επιχειρηματικότητα και ο ενεργός ρόλος του πολίτη, ή εγκάρσιων δεξιοτήτων» (2016). Σκοπός του παρόντος άρθρου είναι να συμβάλει στην κριτική προσέγγιση των νέων Προγραμμάτων Σπουδών Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ & ΣΤ΄ Δημοτικού (2023), να αναδείξει τις επιμέρους γνώσεις και ικανότητες που επιδιώκεται να αναπτύξουν τα παιδιά και τον τρόπο που προτείνονται. Επιπλέον, θα συσχετιστούν τα αποτελέσματα με τις κατευθύνσεις των Ανακοινώσεων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2011, 2012α, 2012β, 2012γ, 2014, 2016, 2020).

Αναλυτικά Προγράμματα, Κοινωνική Αποτελεσματικότητα και Ανθρώπινο Κεφάλαιο

Τα Αναλυτικά Προγράμματα (ΑΠ) αποτελούν κείμενα πολιτικής θεωρίας και ιδεολογικοπολιτικό μοχλό που εκφράζει την κυρίαρχη ιδεολογία (Γρόλλιος & Γούναρη 2010, 2016). Η Κριτική Παιδαγωγική μελετά την πολιτική φύση των ΑΠ και εξετάζει κατά πόσο το ΑΠ συνεισφέρει στην παροχή ίσων ευκαιριών και μάλιστα ευκαιριών σε μαθητές από διαφορετικό κοινωνικό και πολιτισμικό υπόβαθρο (Hill 2009). Οι συντάκτες του ΑΠ αποφασίζουν ποιο είδος γνώσης θα διδαχθεί και ποιες δεξιότητες θα καλλιεργηθούν.

Τα ΑΠ συνθέτουν το πλαίσιο που οργανώνεται η εκπαιδευτική διαδικασία και απαρτίζονται από προκαθορισμένους σκοπούς, διδακτική μεθοδολογία και περιεχόμενα. Οι σκοποί των ΑΠ οργανώνονται με τρόπο ώστε να καλλιεργηθούν ικανότητες και δεξιότητες που αποσκοπούν σε συγκεκριμένα μετρήσιμα αποτελέσματα και ταυτόχρονα εξυπηρετούν συγκεκριμένες κοινωνικές λειτουργίες που εκφράζονται ρητά ή και υποδηλώνονται (Γρόλλιος 2011). Στα νέα Προγράμματα Σπουδών (ΠΣ) (Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής 2023) οι διδακτικοί στόχοι μετονομάστηκαν σε Προσδοκώμενα Μαθησιακά Αποτελέσματα, τα οποία παραπέμπουν στους διδακτικούς στόχους, αφού περιγράφουν τι πρέπει να κάνει ο/η μαθητής/ήτρια. Σύμφωνα με τον Bobbit (2004) και τον Tyler (1949) οι μαθητές/ήτριες θα πρέπει να κατέχουν τη γνώση εκείνη που θα τους εξασφαλίσει τις ικανότητες που θα είναι χρήσιμες για την ενήλικη ζωή (Γρόλλιος 2022β, 14). Η λεπτομερής διατύπωση των στόχων επιδιώκει την επιθυμητή παραγωγή αποτελέσματος με τη μέγιστη αποτελεσματικότητα.

Παράλληλα με τα προηγούμενα, όπως αναφέρεται στον τίτλο της Ανακοίνωσης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2016), ένας από τους στόχους είναι η συνεργασία για την

ενίσχυση του ανθρώπινου κεφαλαίου μέσω της εκπαίδευσης. Το κεφάλαιο προσδιορίζει τα χαρακτηριστικά (τις γνώσεις, τις δεξιότητες, την τεχνογνωσία κ.α.) που θεωρούνται χρήσιμα στην παραγωγική διαδικασία. Ο όρος «ανθρώπινο κεφάλαιο» είναι εξαιρετικά σημαντικός και ιστορικός. Στο ανθρώπινο κεφάλαιο έχει αντιπαρατεθεί ο Bourdieu (2004) με τη θεωρία του (πολιτισμικό, κοινωνικό, οικονομικό κεφάλαιο). Σε αυτό το σημείο, μπορεί να γίνει αντιληπτή η σύνδεση της εκπαίδευσης μέσω των ΑΠ με την παραγωγική διαδικασία στην αγορά εργασίας, και πώς εκφράζεται η κεφαλαιοποίηση της ανθρωπότητας, του εαυτού μας ως κεφάλαιο, του ανθρώπινου κεφαλαίου ως η άλλη πλευρά της εργατικής δύναμης (Rikowski 1999, 114). Στην καπιταλιστική εργασιακή διαδικασία, η εργατική δύναμη γίνεται μέρος του κεφαλαίου, κεφαλαιοποιείται, γίνεται ανθρώπινο κεφάλαιο και η εκπαίδευση αποτελεί απαραίτητη φάση στην ανάπτυξη του κοινωνικού χαρακτήρα των προσωπικών ταλέντων, δεξιοτήτων και ικανοτήτων (Rikowski 1999, 112). Ο εργάτης είναι το ενεργό υποκείμενο της παραγωγής και είναι απαραίτητος για τη δημιουργία υπεραξίας, παρέχει μέσω της ζωντανής εργασίας τις δεξιότητες, την καινοτομία και τη συνεργασία στις οποίες βασίζεται το κεφάλαιο για την ενίσχυση της υπεραξίας και για τη διασφάλιση της αναπαραγωγής της (McLaren 2005, 85).

Η προώθηση συγκεκριμένων δεξιοτήτων επιχειρούνται και μέσω των ΠΣ Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής (2023), που ενδεχομένως εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται να συνδέονται άμεσα όπως σε άλλα ΠΣ, π.χ. ΠΣ για τις Τεχνολογίες της Πληροφορίας και των Επικοινωνιών (ΤΠΕ), αντιμετωπίζοντας τους/ις μαθητές/ήτριες ως δυνάμει «ενεργούς πολίτες» που θα ανταποκρίνονται στα μεταβαλλόμενα περιβάλλοντα και τις ρευστές κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές συνθήκες.

Μεθοδολογία

Τα δεδομένα της έρευνας προέρχονται από το κείμενο του προγράμματος σπουδών και συγκεκριμένα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ & ΣΤ΄ Δημοτικού (2023). Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε είναι η ανάλυση περιεχομένου (Μπονίδης 2004). Από την καταγραφή και οργάνωση των δεδομένων επιχειρήθηκε η ανάλυση του περιεχομένου, των προσδοκώμενων μαθησιακών αποτελεσμάτων, της προτεινόμενης μεθοδολογίας και της αξιολόγησης, δηλαδή να αναδείξει τις επιμέρους γνώσεις και ικανότητες που επιδιώκεται να αναπτύξουν τα παιδιά και με ποιον τρόπο προτείνονται. Έπειτα, επιχειρήθηκε η κριτική ανάλυση των αποτελεσμάτων, αναδεικνύοντας τις αντιφάσεις και τις ελλείψεις σε σχέση με τις γενικές αρχές του προγράμματος σπουδών. Επιπλέον, έγινε συσχετισμός των αποτελεσμάτων με τις κατευθύνσεις των

οδηγιών της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, όπως αναφέρονται στις Ανακοινώσεις που παρατέθηκαν παραπάνω.

Ανάλυση

Ως προς τους στόχους

Οι ειδικότεροι μαθησιακοί στόχοι του ΠΣ της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε' και ΣΤ' Δημοτικού (2023) είναι:

Ε' Δημοτικού

σ. 5: «ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και των δεξιοτήτων της διερευνητικότητας, της συνεργατικότητας και της συμμετοχικότητας, ενίσχυση της κοινωνικής ταυτότητας [...] σε διάφορα κοινωνικά πλαίσια, από το εγγύτερο σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό και παγκόσμιο πλαίσιο, ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, ανάπτυξη γνώσεων, δεξιοτήτων και στάσεων που θα συντελούν στην καλλιέργεια μιας συμμετοχικής κουλτούρας εμπιστοσύνης, συναισθηματικής επίγνωσης, επικοινωνιακής προσέγγισης και μετασχηματιστικής λογικής, μεταγνωστικών δεξιοτήτων που σχετίζονται με τον αναστοχασμό των μαθησιακών και κοινωνικών διαδικασιών».

ΣΤ' Δημοτικού

σ. 6: «Δημιουργία ενεργών πολιτών, αποδοχή και σεβασμός της διαφορετικότητας, ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής, ανάλυση αξιών δημοκρατίας, ενεργητική και υπεύθυνη συμμετοχή σε ψηφιακές κοινότητες τοπικές, εθνικές και παγκόσμιες».

Το Β μέρος (πρακτικό μέρος) του προγράμματος περιορίζεται στη διοχέτευση πληροφοριών, στην καλλιέργεια δεξιοτήτων και στη μετάδοση γνώσεων μέσα από μια αποπλαισιωμένη δεξαμενή ενδεικτικών δραστηριοτήτων.

σ. 6: «Να αναπτύξουν δεξιότητες, να εξηγούν πώς και γιατί επιβάλλονται οι νόμοι και να περιγράφουν τον ρόλο και τις ευθύνες των πολιτών για την εφαρμογή τους, να περιγράφουν την έννοια του Συντάγματος και να το συνδέουν με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του πολίτη, να ονομάζουν τομείς της καθημερινής τους ζωής που συνδέονται με νόμους του κράτους».

σ. 6: «Να αναλύουν τους λόγους δημιουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, να περιγράφουν τη δομή, τα όργανα και τις λειτουργίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, να διαπιστώσουν τις αμοιβαίες επιδράσεις μεταξύ Ελλάδας και Ευρωπαϊκής Ένωσης, να προσεγγίσουν την ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη ως μέρος της δικής τους ταυτότητας, να αναγνωρίζουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους που απορρέουν από την ιδιότητά τους ως μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης».

Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι υπάρχει ειδική αναφορά στο Γ' Θεματικό Πεδίο για την Ευρωπαϊκή Ένωση στο ΠΣ. Βέβαια, το ότι η ΕΕ αποτυγχάνει να συνεισφέρει στα κράτη-μέλη της τις ίδιες και ίσες παροχές ισότιμα, δημιουργώντας μεγάλες ανισότητες μεταξύ τους αλλά και την εμφανή ολιγωρία σε θεμελιώδη ζητήματα, αποσιωπάται τεχνηέντως στο ΠΣ. Αυτό που προωθείται είναι η απλή απομνημόνευση πληροφοριών για την ΕΕ και τις λειτουργίες της. Η καλλιέργεια της κριτικής ικανότητας που προτάσσει το ΠΣ στην Εισαγωγή του μπορεί να καλλιεργηθεί με την παράθεση πραγματικών γεγονότων για την ανάλυση των συνθηκών και τη σύγκριση δεδομένων με σκοπό την ουσιαστική συμμετοχή και γνώση των μαθητών για την ευρωπαϊκή πολιτική και τα κεφαλαιώδους σημασίας προβλήματα που την ταλανίζουν. Επίσης, δεν γίνεται καμία αναφορά στις κοινωνικές διακρίσεις, τις κοινωνικές ανισότητες και τη διαφορετική ιδεολογία και πώς αυτά διαμορφώνονται σε αυτό το πλαίσιο.

Επιπρόσθετα, στο πρόγραμμα αναφέρεται μια σειρά από στόχους σε ατομικό επίπεδο και δεν υπάρχει καμία πρόθεση να ενταχθούν σε ένα ευρύτερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο. Παρατηρείται ότι δεν υπάρχει σύνδεση με την τοπική κοινωνία για την κοινωνική δράση για την ανατροπή των αδικιών και των ανισοτήτων με τη συμμετοχή των παιδιών, της οικογένειας με το σχολείο, ούτως ώστε να συμμετέχουν όλοι/ες ως μέλη μιας συλλογικότητας.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι αφιερώνονται τρεις υποενότητες στην οικογένεια, αναφέροντας τι πρέπει να αναγνωρίζει, προσδιορίζει, διερευνήσει ο/η μαθητής/ήτρια, αλλά δεν αναφέρει καμία συμμετοχή του γονέα στη σχολική κοινότητα (με την έννοια της συλλογικής δράσης).

Επίσης, οι στόχοι συνδέονται με τις δεξιότητες *«διερευνητικότητας, συνεργατικότητας, συναισθηματικής επίγνωσης, επικοινωνιακής προσέγγισης, μετασχηματιστικής λογικής, μεταγνωστικών δεξιοτήτων που σχετίζονται με τον αναστοχασμό των μαθησιακών και κοινωνικών διαδικασιών, βασικές στρατηγικές επίλυσης συγκρούσεων, ενεργητικής ακρόασης, ενσυναίσθησης και αλληλεγγύης, αυτοαποτελεσματικότητας, λήψης αποφάσεων, προσωπικής ευθύνης, αποτελεσματικής επικοινωνίας, λήψης αποφάσεων χρησιμοποιώντας συγκεκριμένα βήματα»*.

Όλες αυτές οι δεξιότητες αποτελούν τις εγκάρσιες δεξιότητες που πρέπει να καλλιεργήσουν οι μαθητές/ήτριες σύμφωνα με τις Ανακοινώσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που αναφέρθηκαν παραπάνω και προετοιμάζουν τη συμπεριφορά των μαθητών/ητριών ως δυνάμει εργαζομένων και ενεργών πολιτών. Στο ΠΣ οι εγκάρσιες δεξιότητες αναφέρονται ως «ήπιες δεξιότητες».

Το πιο αξιοσημείωτο όμως είναι οι εξής αναφορές:

-«διαμόρφωση προσωπικού “κεφαλαίου”, το οποίο το άτομο χρησιμοποιεί για να αποκτήσει μία θέση, ατομικά και συλλογικά, στις κοινωνικές δομές»,

-«οι αλλαγές στο φυσικό, τεχνολογικό και κοινωνικό συγκείμενο διαμορφώνουν νέες δυναμικές αλληλεπιδράσεις, που το άτομο καλείται να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά»,

-«Να αιτιολογούν γιατί οι κανόνες και οι νόμοι είναι σημαντικοί για τη διασφάλιση της κανονικότητας».

Εδώ φαίνεται ξεκάθαρα η χρήση του «κεφαλαίου» για τη μελλοντική «ανάλωσή» του και την προσαρμογή του ατόμου στις εκάστοτε εργασιακές συνθήκες και πώς θα είναι συντεταγμένοι για τη διασφάλιση της «κανονικότητας».

Ως προς τη μεθοδολογία

Η μεθοδολογία που προτείνεται:

σ. 11-13: «εδράζονται σε συνεργατικές, συμμετοχικές και βιωματικές μεθόδους και τεχνικές, δίνοντας τη δυνατότητα ανάπτυξης δεξιοτήτων ζωής, ήπιων δεξιοτήτων και ψηφιακών δεξιοτήτων, υποστηρίζοντας με τον αποτελεσματικότερο τρόπο ικανότητες, δεξιότητες και στάσεις ενός ενεργού και δημοκρατικού ατόμου,

Προτεινόμενες μέθοδοι/τεχνικές: Μοντελοποίηση δημοκρατικών στάσεων και συμπεριφορών, Μάθηση βάσει έργου, Συνεργατική μάθηση, Διερευνητική μάθηση, Διαφοροποιημένη διδασκαλία, Αναστοχαστική συζήτηση, Παιχνίδια ρόλων, Διαλογική αντιπαράθεση, Τεχνολογίες της Πληροφορίας και της Επικοινωνίας (ΤΠΕ)»

Παρατίθενται οι διδακτικές προσεγγίσεις που ωστόσο δεν φαίνεται να γεφυρώνονται στα περιεχόμενα των ΠΣ. Δίδεται μια απλή περιγραφή χωρίς να αναλύεται η διδακτική προσέγγιση πως μπορεί να συνδεθεί με τους στόχους. Αναφέρεται στο εισαγωγικό σημείωμα ότι ενθαρρύνει μαθησιακές συνθήκες έρευνας, επεξεργασίας δεδομένων, λήψης απόφασης και την ένταξη της σχολικής γνώσης στο κοινωνικό συγκείμενο, κάτι το οποίο δεν ανταποκρίνεται με ουσιώδη τρόπο στις προτεινόμενες δραστηριότητες. Γίνεται επίσης αναφορά στο ότι οι εκπαιδευτικοί πρέπει να ανταποκριθούν στις διαφορετικές ανάγκες, στη διαφορετική μαθησιακή ετοιμότητα, στα διαφορετικά ενδιαφέροντα των μαθητών/τριών τους με στόχο την επίτευξη της καλύτερης μαθησιακής εμπειρίας. Με ποιον τρόπο θα γίνει αυτό όταν ήδη είναι προκαθορισμένος ο στόχος και μάλιστα θα πρέπει να επιτευχθεί με συγκεκριμένη μεθοδολογία για την καλύτερη επίτευξη των στόχων με μετρήσιμα αποτελέσματα;

Ως προς την αξιολόγηση

Η αξιολόγηση που προτείνεται:

σ. 14: «απόκτηση θεωρητικών γνώσεων αλλά και την ανάπτυξη δεξιοτήτων, στάσεων και αξιών», «χρησιμοποιεί διαφορετικές μεθόδους και εργαλεία», «επίδειξη και αξιολόγηση ενός συνόλου δεξιοτήτων σχετικών με την ιδιότητα του πολίτη, όπως η λήψη αποφάσεων, η επίλυση προβλημάτων, η κριτική ανάλυση των πληροφοριών, φάκελος εργασιών (portfolio)».

Οι αναφορές ότι λαμβάνονται υπόψη «οι επιδόσεις [...] και η σύγκριση με βάση σαφή κριτήρια ή πρότυπα» και «παρέχει μία ευρύτερη εικόνα των προϊόντων της μάθησης και των δεξιοτήτων που αποκτήθηκαν» αποδεικνύουν την ξεκάθαρη στόχευση για μετρήσιμα αποτελέσματα με σαφή κριτήρια και καλλιέργεια συγκεκριμένων δεξιοτήτων.

Αναφέρεται ότι η αξιολόγηση δεν μπορεί να είναι μια αποπλαισιωμένη δραστηριότητα, που λειτουργεί ανεξάρτητα από τη μαθησιακή διαδικασία. Το ΠΣ απαρτίζεται από ενδεικτικές δραστηριότητες που στοχεύουν στην αξιολόγηση συγκεκριμένων και μετρήσιμων ενεργειών.

Από την ανάλυση γίνεται φανερό ότι τα ΠΣ Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής Ε΄ & ΣΤ΄ Δημοτικού (2023) έχουν συγκεκριμένες κατευθύνσεις που είτε δηλώνονται ρητά είτε υπονοούνται.

Όπως αναφέρεται στην εισαγωγή: «Ως γνωστικό αντικείμενο που εντάσσεται στο Δημοτικό Σχολείο συνεισφέρει στην ανάπτυξη γνώσεων, στάσεων, αξιών και δεξιοτήτων στους μαθητές και στις μαθήτριες προκειμένου να ενεργούν ως υπεύθυνοι δημοκρατικοί πολίτες που θα συμμετέχουν πλήρως στον δημόσιο και τον ιδιωτικό βίο, κατανοώντας τις κοινωνικές και πολιτικές έννοιες και δομές, καθώς και τις παγκόσμιες εξελίξεις και τη βιωσιμότητα». Άρα θα πρέπει να εναρμονιστούν με τις εκάστοτε συνθήκες για να μπορέσουν να επιβιώσουν.

Με βάση αυτή την αναφορά είναι αναμενόμενο ότι στο περιεχόμενο και στους στόχους πρωτεύοντα ρόλο θα έχει η κριτική επεξεργασία των κοινωνικών και πολιτικών θεσμών και φαινομένων που επηρεάζουν σε τοπικό αλλά και διεθνές επίπεδο τον άνθρωπο και τη δράση του.

Όπως επίσης και ζητήματα που σχετίζονται με τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών, το ρόλο των κοινωνικών ανισοτήτων, την καταπάτηση των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων και την προβληματική που προκύπτει από την άνιση και άδικη μεταχείριση ευάλωτων ατόμων. Επιπλέον, η επιλογή των Θεματικών Πεδίων και των Επιμέρους Θεματικών Ενοτήτων φαίνεται να μην σχετίζονται με την ουσιαστική στόχευση του περιεχομένου ούτε με τις ενδεικτικές δραστηριότητες.

Θα παραθέσω ορισμένα παραδείγματα προς επίρρωση των προαναφερθέντων.

-«Θεματικό Πεδίο: Να εντοπίζουν περιπτώσεις και να αναστοχάζονται για ζητήματα έντονης κοινωνικής ανισότητας που αποκλείουν άτομα και κοινότητες από τις ευρύτερες κοινωνικές διεργασίες συμμετοχής στη δημιουργία και χρήση συλλογικών πόρων».

«Ενδεικτική δραστηριότητα: Προσβασιμότητα σε συλλογικούς πόρους. Στους/στις μαθητές/τριες τίθεται σε ομάδες το ερώτημα: “Ποιοι συλλογικοί πόροι, στους οποίους έχω πρόσβαση, προέρχονται από την ιδιότητα μέλους της πόλης/του χωριού μου;” Οι μαθητές/τριες συζητούν και παρουσιάζουν στην ολομέλεια τα αποτελέσματα των ομάδων τους».

Σε αυτή την ενδεικτική δραστηριότητα δεν είναι εύληπτο πώς ο/η μαθητής/ήτρια θα εντοπίσει την κοινωνική ανισότητα και γιατί αυτή προκύπτει. Δεν συνδέονται οι στόχοι του Θεματικού Πεδίου με την προτεινόμενη δραστηριότητα και πώς τελικά εξυπηρετεί η υλοποίηση της δραστηριότητας τον αναστοχασμό των μαθητών με την απλή συζήτηση και παρουσίαση των αποτελεσμάτων.

-«Παρακολούθηση ταινιών της Unicef που περιγράφουν τη ζωή παιδιών σε διάφορα μέρη του κόσμου κατά τη διάρκεια μίας ημέρας. Στη συνέχεια οι μαθητές/τριες δημιουργούν τα πορτρέτα των παιδιών αυτών και περιγράφουν το σχολείο του καθενός όπως αποτυπώθηκε στην ταινία».

Παρά το ότι προτείνεται ο κινηματογράφος ως διδακτικό μέσο και μάλιστα θεωρείται από τα πιο αποτελεσματικά μέσα για την εκπαίδευση (Sounoglou 2020), η χρήση του αποδυναμώνεται, διότι αντί η ταινία να γίνει αφορμή προς συζήτηση για τις συνθήκες διαβίωσης και αποκλεισμού των παιδιών από τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα, εντούτοις περιορίζεται ατυχώς στην απλή δημιουργία πορτρέτων των παιδιών απαξιώνοντας τις πραγματικές συνθήκες διαβίωσης. Σε τι εξυπηρετεί τον/ην μαθητή/ήτρια και την καλλιέργεια των κοινωνικών δεξιοτήτων του να ζωγραφίσει το πορτρέτο των παιδιών; Πώς ακριβώς θα υπάρξει ευαισθητοποίηση, ταύτιση με τους ήρωες και δράση για την ανατροπή των αδικιών, όταν η ταινία αντί να χρησιμεύσει ως αφορμή, για την ανάδειξη των σοβαρών επιπτώσεων των πολιτικών αποφάσεων και ενεργειών των αναπτυγμένων χωρών εις βάρος των «υπό ανάπτυξη» χωρών, που επιβαρύνουν και εκμεταλλεύονται τις χώρες και τις ζωές αυτών των ανθρώπων, αποτελεί μια απλή αφορμή για ζωγραφική.

-«Σύνταξη ερωτηματολογίου που απευθύνεται σε εθελοντικές ομάδες της τοπικής κοινότητας προκειμένου να διερευνήσουν πτυχές της εθελοντικής εργασίας»

Η εθελοντική εργασία παρουσιάζεται ως πανάκεια στις ανεπάρκειες του κοινωνικού κράτους. Δεν προτείνεται τυχαία η επιλογή του εθελοντισμού για τη λύση των κοινωνικών προβλημάτων. Ο εθελοντισμός ως ιδεολογία συσκοτίζει τον δομικό μηχανισμό παραγωγής των προβλημάτων και «εμπεριέχει την έννοια της άμισθης εργασίας για την εκτέλεση κοινωνικών υπηρεσιών» ενώ αντικαθιστά την ταξική αλληλεγγύη με τη φιλανθρωπία. Συγκαλύπτει την ανισότητα των κοινωνικών τάξεων και αποπροσανατολίζει τα άτομα από την πολιτική συνειδητοποίηση (Πολυχρονίου 2001).

-«Καταγραφή των υπηρεσιών που παρέχει το σχολείο σε μαθητές/τριες με αναπηρίες και μαθητές/τριες μετανάστες τις οποίες δικαιούνται»

Σε όλη την έκταση του κειμένου η αναφορά για τους/ις μαθητές/ήτριες με αναπηρία ή/και μετανάστες/στρίες γίνεται σε επίπεδο διαχείρισης σχολικών υποδομών και υπηρεσιών. Δεν προτείνεται η ουσιαστική συμμετοχή των παιδιών με αναπηρία ή με διαφορετικό πολιτισμικό υπόβαθρο στο εκπαιδευτικό πλαίσιο. Επίσης, δεν φαίνεται από το πρόγραμμα να λαμβάνει υπόψη αυτές τις διαφορές με σκοπό να καλλιεργήσει τις διαμαθητικές σχέσεις των παιδιών για την καλύτερη εμπλοκή όλων (Σουνογιού 2020α, 2020β).

Μπορούμε επιπλέον να παρατηρήσουμε ότι όπως και τα προηγούμενα προγράμματα σπουδών ΔΕΠΠΣ-ΑΠΣ (υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων/Παιδαγωγικό Ινστιτούτο 2003) ακολουθούν την ίδια συντεταγμένη εκπαιδευτική πολιτική όπου αναφέρεται:

«Ο σκοπός της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στην προσχολική και υποχρεωτική εκπαίδευση είναι: “να αποκτήσουν τη γνώση, την κατανόηση και τις δεξιότητες που είναι απαραίτητα στοιχεία για την ελεύθερη, υπεύθυνη και ενεργό συμμετοχή τους στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό γίγνεσθαι, η πολιτισμική ανάπτυξη, με την ενίσχυση της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας [...] της ελληνικής μας ταυτότητας και συνείδησης με βάση την εθνική και πολιτιστική μας κληρονομιά, η καλλιέργεια των κοινωνικών σχέσεων και της κοινωνικής συνοχής, της ατομικής ευθύνης και της κοινωνικής αλληλεγγύης”».

Συμπεράσματα

Από τους στόχους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής είναι ολοφάνερο ότι σκοπός είναι η καλλιέργεια συγκεκριμένων δεξιοτήτων που προετοιμάζουν την εισαγωγή των μαθητών στην αγορά εργασίας.

Σύμφωνα με τον Bobbit, η στοχοθεσία πρέπει να είναι λεπτομερής και ακριβής στο ΑΠ για κάθε δραστηριότητα. Ο σκοπός είναι η διαμόρφωση των μαθητών/ητριών για την εισαγωγή στην κοινωνία με τη συμμόρφωση στις εκάστοτε συνθήκες και όχι την παρεκτροπή. Οι μαθησιακές ιδιαιτερότητες, οι ανάγκες και το κοινωνικοπολιτισμικό υπόβαθρο του κάθε παιδιού δεν λαμβάνονται υπόψη. Σημασία έχει η συμμόρφωση των μαθητών σύμφωνα με το πλαίσιο της κοινωνικής αποτελεσματικότητας.

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω μπορεί να γίνει η σύνδεση των στόχων της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τα πλαίσια της κοινωνικής αποτελεσματικότητας που εκφράζεται στα ΠΣ. Τα ΑΠ αποτελούν μια πολιτική επιλογή και εντάσσονται στο πλαίσιο της κοινωνικής αποτελεσματικότητας σύμφωνα με τον Bobbit (Au 2012, 2020).

Η συμμετοχή του παιδιού στο σχεδιασμό, την εφαρμογή και την αξιολόγηση θα έπρεπε να αποτελεί βασικό ζητούμενο στο πρόγραμμα σπουδών, όπως επίσης και ο ρόλος του/ης δασκάλου/ας για την προαγωγή της κοινωνικής δικαιοσύνης (Giroux 2006). Το εκπαιδευτικό περιβάλλον πρέπει να συνδέεται με την πραγματικότητα, να αξιοποιεί την καθημερινότητα και να σχετίζεται με θέματα και προβλήματα που έχουν πρωταρχική σημασία για τους/ις μαθητές/ήτριες. Οι μαθητές/ήτριες να αντιμετωπίζονται ως ενεργοί/ές συμμετέχοντες/ουσες, υπεύθυνοι/ες για τη δική τους μάθηση (Sounoglou 2023).

Είναι σημαντικό οι μαθητές/ήτριες να εκτεθούν σε ζητήματα που αναδεικνύονται οι πραγματικές ανάγκες και συνθήκες που θα οδηγήσουν στην ουσιαστική παρακίνηση για δράση των μαθητών και την ενδυνάμωση των κοινωνικών δεξιοτήτων (Σούνογλου 2023).

Παρατηρείται στα συγκεκριμένα ΠΣ που αναλύθηκαν ότι αποσιωπάται τεχνηέντως στο περιεχόμενο η έννοια της συλλογικής διεκδίκησης και των κινημάτων, η ανομοιογένεια και η σύγκρουση των ταξικών συμφερόντων, η δυνατότητα καλλιέργειας δεσμών αλληλεγγύης εντός της μαθητικής ομάδας, η ενθάρρυνση έκφρασης των βιωμάτων που φέρουν τα παιδιά στην τάξη, η ανακάλυψη της γνώσης που ενδιαφέρει τα παιδιά και τέλος, ένα παράδειγμα κοινωνίας βασισμένο στην ισότητα (Ζάχου & Σούνογλου, υπό έκδοση)

Τα ΑΠ λειτουργούν με τέτοιο τρόπο ώστε οι μαθητές να επιτύχουν τα επιθυμητά αποτελέσματα με συγκεκριμένες απαιτούμενες δεξιότητες, ασχέτως με τις δικές τους

ανάγκες και ιδιαιτερότητες (Γρόλλιος , 2022, 2022b, 14) αλλά συντεταγμένα με την αγορά εργασίας για την καλύτερη δυνατή απορρόφηση τους ως «Ανθρώπινο Κεφάλαιο».

Επιλογικά, η οπτική των ΠΣ που μελετήθηκαν αναδεικνύουν τη βαθιά συντηρητική και τεχνοκρατική αντίληψη (Γρόλλιος 2022, 15), τη σύμπλευση με τις γενικές οδηγίες και κατευθύνσεις τις ΕΕ για τον προπαρασκευαστικό τους ρόλο και αποδεικνύεται πόσο «κλειστά» είναι εν τέλει τα ΠΣ Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής όταν δεν αφήνουν περιθώριο για την ανάδειξη των κοινωνικών προβλημάτων και των επισφαλειών και τη διεκδίκηση της ανατροπής των κοινωνικών ανισοτήτων, όπως θα όφειλαν να έχουν ως κεντρικό χαρακτηριστικό για τον σκοπό που επιτελούν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Γούναρη, Π., Γρόλλιος, Γ. (επιμ.) (2010), *Κριτική Παιδαγωγική*. Αθήνα: Gutenberg.

Γρόλλιος, Γ. (2011), *Προοδευτική εκπαίδευση και αναλυτικό πρόγραμμα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

Γρόλλιος, Γ. (2022α), «Αξιολόγηση και διαφοροποιημένη διδασκαλία στα νέα Προγράμματα Σπουδών του Δημοτικού Σχολείου», *Παιδαγωγική Επιθεώρηση* 73: 11-24.

Γρόλλιος, Γ. (2022β), «Η Οπτική σχεδιασμού των νέων Προγραμμάτων Σπουδών», *Σελιδοδείκτης* 16: 10-14.

Γρόλλιος, Γ., Γούναρη, Π. (2016), *Απελευθερωτική και Κριτική Παιδαγωγική στην Ελλάδα: Ιστορικές διαδρομές και προοπτική*. Αθήνα: Gutenberg.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2011), «Μεταφορά δεξιοτήτων σε όλους τους οικονομικούς τομείς: ρόλος και σημασία για την απασχόληση σε ευρωπαϊκό επίπεδο», <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/21d614b0-5da2-41e9-b71d-1cb470fa9789> (ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2012α), «Ανασχεδιασμός της εκπαίδευσης: επενδύοντας στις δεξιότητες για καλύτερα κοινωνικοοικονομικά αποτελέσματα», <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex:52012DC0669> (ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2012β), «Κοινή Έκθεση Συμβουλίου και Επιτροπής σχετικά με την εφαρμογή του στρατηγικού πλαισίου για την ευρωπαϊκή συνεργασία στην εκπαίδευση και την κατάρτιση (EC 2020)», «Εκπαίδευση και κατάρτιση για μια έξυπνη, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς Ευρώπη», *Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης Ένωση* (2012/C 70/05). <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52012XG0308%2801%29> (ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2012γ), «Ανεργία των νέων: μελέτες δείχνουν ότι η μαθητεία και η πρακτική άσκηση είναι χρήσιμες, αλλά πρέπει να βελτιωθούν», Βρυξέλλες: Δελτίο Τύπου (ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2014), «Η Ευρωπαϊκή Ένωση με απλά λόγια: Εκπαίδευση, κατάρτιση, νεολαία και αθλητισμός», Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2016), «Νέα ατζέντα δεξιοτήτων για την Ευρώπη: Συνεργασία για την ενίσχυση του ανθρώπινου κεφαλαίου, της απασχολησιμότητας και της ανταγωνιστικότητας», <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016DC0381&from=EN> (ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2020), «Σχέδιο δράσης για την ψηφιακή εκπαίδευση 2021-2027. Σχέδιο δράσης για την ψηφιακή εκπαίδευση 2021-2027. Επαναπροσδιορίζοντας την εκπαίδευση και την κατάρτιση για την ψηφιακή εποχή», <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0624&from=EN> (ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Ζάχου, Ε., Σούνουλου, Μ. (υπό δημοσίευση), «Αναλυτικά προγράμματα κοινωνικής αποτελεσματικότητας: κατασκευάζοντας τον homo economicus στο Νηπιαγωγείο του 21^{ου} αιώνα», *Πρακτικά του 4ου Συνεδρίου Κριτική Εκπαίδευση. «Η Κριτική Εκπαίδευση στον 21ο αι.: προκλήσεις και προτάσεις».*

Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής Ι.Ε.Π. (2023, Ιανουάριος), «Πρόγραμμα Σπουδών για το μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στις Ε' και ΣΤ' τάξεις του Δημοτικού». Πράξη «Αναβάθμιση των Προγραμμάτων Σπουδών και Δημιουργία Εκπαιδευτικού Υλικού Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης» - MIS: 5035542 Δεύτερη Έκδοση, 2022, Αθήνα.

Μπονίδης, Κ. (2004), *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας. Διαχρονική εξέταση της σχετικής έρευνας και μεθοδολογικές προσεγγίσεις.* Αθήνα: Μεταίχιμο.

Πολυχρονίου, Χ. (2001), «Η ιδεολογία του εθελοντισμού: Μια κριτική», *Θέσεις* 77, http://www.theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=759:category-759&catid=39&Itemid=113 (ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Σούνουλου, Μ. (2023), «Πρόγραμμα σπουδών για την προσχολική εκπαίδευση (2021): μια κριτική προσέγγιση του Β' Θεματικού Πεδίου: Παιδί, Εαυτός και Κοινωνία», στο Γρόλλιος, Γ., Κατσιαμπούρα, Γ., Νομικού, Χ. (επιμ.) (2023), *Η Κριτική Εκπαίδευση για την Ελπίδα και την Κοινωνική Χειραφέτηση. Πρακτικά του 3ου Πανελληνίου Συνεδρίου Κριτικής Εκπαίδευσης.* Θεσσαλονίκη: Αθήνα, 612-620, <http://www.eled.auth.gr/> (ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων/Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2003α), Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγραμμάτων Σπουδών (Δ.Ε.Π.Π.Σ.). Γενικό Μέρος http://www.pi-schools.gr/download/programs/depps/1Geniko_Meros.pdf (ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων/Παιδαγωγικό Ινστιτούτο (2003β), Δ.Ε.Π.Π.Σ.– Α.Π.Σ. Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, http://www.pi-schools.gr/download/programs/depps/10deppsaps_kpa.pdf (ημ. πρόσβασης 10.03.2024).

Au, W. (2012), *Education, Consciousness, and the Politics of Knowing.* New York: Routledge.

Au, W. (2020), *Άνισες βάσει σχεδίου.* Εισαγωγή-επιμέλεια Π. Γούναρη & Γ. Γρόλλιος. Μτφρ. Μ. Γρόλλιου. Αθήνα: Gutenberg.

- Bobbit, F.** (2004), "Scientific method in curriculum-making", in Flinders, D., Thornton, S. (eds), *The curriculum studies reader*. New York: Routledge, 9-16.
- Bourdieu, P.** (2004), *Για την Εκπαίδευση του Μέλλοντος: Οι Προτάσεις του Πιερ Μπουρντιέ*. Αθήνα: Νήσος.
- Giroux, H.** (2006), *America on the edge: Henry Giroux on politics, culture, and education*. New York: Palgrave Macmillan, Springer.
- Hill, D.** (2009), "Theorizing politics and the curriculum: Understanding and addressing inequalities through critical pedagogy and critical policy", in Hill, D., Helavaara Robertson, L., *Equality in the primary school: Promoting good practice across the curriculum*. London & New York: Continuum International Publishing Group Ltd., 293-319.
- McLaren, P.** (2005), "Critical pedagogy in the age of neoliberal globalization", in Trifonas, P.P. (ed.), *Communities of Difference*. New York: Palgrave Macmillan, 69-103.
- Mindes, G.** (2005), "Social studies in today's early childhood curricula", *Young Children* 60(5): 12-20, https://ocw.umb.edu/early-education-development/eec-preschool-learning-standards-and-guidelines/social-science-readings/Social%20Studies%20in%20Early%20Childhood%20Curricula.pdf/at_download/file.pdf (ημερομηνία πρόσβασης: 10.03.2024).
- PISA** (2018), <https://www.oecd.org/pisa/publications/pisa-2018-snapshots.htm>
- Rikowski, G.** (1999), "Education, capital and the transhuman", in Hill, D., McLaren, P., Cole, M., Rikowski, G., *Postmodernism in educational theory: Education and the politics of human resistance*. Tufnell Press, 1-20.
- Sounoglou, M.** (2020), "Children converse about refugee phenomenon through Art", *Global Journal of Educational Studies* 6(1): 40-50.
- Sounoglou, M.** (2020), "How teachers can benefit from the refugee issue: a suggested creative program for pupils", *European Journal of Education Studies* 6(11): 230-238.
- Sounoglou, M.** (2023), "It is all about skills! How primary education curricula links to the labour market: the case of Greece", In *Proceedings ICERI2023*, IATED, 3940-3946.
- Tyler, R.W.** (2013), "Basic principles of curriculum and instruction", in Flinders, D., Thornton, S. (eds), *The curriculum studies reader*. New York: Routledge, 60-68.